

Cizye Defterlerine Göre 17. Yüzyılın Sonunda Siirt Şehrinde Bulunan Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik Durumları

Socio-Economic Situation of Non-Muslims in the City of Siirt at the end of the 17th Century, According to Jizya Registries

Uğur DEMLİKOĞLU*

Öz

Osmanlı Devleti, ülke sınırları içerisinde yaşayan zimmî statüsündeki gayrimüslimlerden kendilerine sunulan güvenlik ve himaye karşılığında cizye adı altında bir vergi almaktaydı. Temeli İslam hukukuna dayanan bu vergi; İmparatorluğunun eyalet dâhilinde bulunan kaza, nahiye, köy ve mezralarında yaşayan kanunlarda belirtilen şartlara haiz gayrimüslimlerden nakit olarak tahsil edilmekteydi. Osmanlı maliyesi için en önemli gelir kaynaklarından biri olan bu verginin kayıt altına alınması ve vergi mükelleflerinin tespiti amacıyla belirli dönemler halinde vücuda getirilmiş pek çok cizye defteri bulunmaktadır. Araştırmaya konu olan 17. yüzyıl sonlarına doğru tertip edilmiş Siirt kazasına ait iki cizye defteri değerlendirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv kataloğunda bulunan 3409 numaralı defter 1690/91 (H.1102), 3640 numaralı defter ise 1694/95 (H. 1106) yılına aittir. Bu iki defterin yanında gayrimüslimlerin kayıt altına alındığı 16. yüzyıla ait tapu tahrir kayıtları ile 1615-1616 (H. 1024-1025) yıllarına ait 81 numaralı Mühimme Defteri'nde bulunan çeşitli hükümler incelenmiştir. Her iki yüzyıldaki nüfus değişimleri ve bu değişme neden olabilecek siyasi sosyal ve ekonomik nedenler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cizye, Siirt, Gayrimüslim, Vergi

Abstract

The Ottoman Empire collected a tax called jizya from non-Muslims living within the borders of the country in return for the security and protection offered to them. This tax, which was based on Islamic law, was collected in cash from non-Muslims who fulfilled the conditions specified in the laws living in the kaza, district, village and hamlets within the provinces of the Empire. As one of the most important sources of income for the Ottoman finances, there are many jizye books that were compiled in certain periods in order to record this tax and identify the taxpayers. Two jizye books belonging to the Siirt kaza, which were organised towards the end of the 17th century, are the subject of our research. The book numbered 3409 in the catalogue of the Presidential Ottoman Archives belongs to the year 1690/91 (H.1102) and the book numbered 3640 belongs to the year 1694/95 (H. 1106). In addition to these two books, the land registry records of the 16th century, in which non-Muslims were recorded, and various provisions in the Mühimme Register number 81 of the years 1615-1616 (H. 1024-1025) were analysed. Population changes in both centuries and the political, social and economic reasons that may have caused these changes have been tried to be revealed.

Keywords: Jizya, Siirt, Non-Muslim, Tax

Extended Summary

The Ottoman Empire levied a tax called jizya on non-Muslims living in its territory in return for the protection and security offered to them. This tax, which was based on Islamic law, was levied according to the non-Muslim population's ability to pay. Collected in cash, this tax constituted an important source for the Ottoman finances. While non-Muslims who were liable to tax were recorded in tahrir books in the 16th century, they were recorded in jizye books in the 17th century. Thanks to these books, important information about the settlements, demographic changes and economic situation of the non-Muslim population can be obtained. The Ottoman Empire collected the Jizye tax according to the financial power of non-Muslims. Taxes that could be paid by the rich, middle class and poor were evaluated in separate categories.

Yavuz Sultan Selim defeated Shah Ismail in the Battle of Chaldiran in 1514 and 2 years later, he annexed a significant part of the region, especially Diyarbakır, Mardin,

* Doç. Dr. Siirt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ugurtarih@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7731-3799

Hasankeyf and Siirt. The Ottoman Empire made an administrative restructuring in the Eastern and Southeastern Anatolia region and created the Diyarbakır Province, which included a large region. Siirt kaza was also connected to Diyarbakır Province. In order to determine the taxpayers in the Siirt accident, which was connected to the Diyarbakır Province, tahrir books were created. Important information about the non-Muslim population was found in the tahrir books created during the reign of Suleiman the Magnificent and his son Selim II. Then, there are two jizye books belonging to the Siirt kaza at the end of the 17th century. The first one belongs to the year 1690/91 (H.1102) and the other one to the year 1694/95 (H. 1106). The 16th century land registry records show that the non-Muslim population increased significantly. The rate of increase in the non-Muslim population was around 3.5% per year and reached 3,079. In 1526 and 1568, the Muslim population outnumbered the non-Muslim population. However, while the increase in the Muslim population was 134% in 1526 and 1568, the increase in the non-Muslim population was 149%. The population growth rate of the non-Muslim population in the 42-year period is 3.5 per cent, which is higher than that of the Muslim population. Considering that in the 16th century the natural population growth rate of Anatolian cities was between 1% and 1.5% per annum, this population increase was caused by migration to Siirt city centre. Therefore, it would be more realistic to describe the population increase in Siirt city centre as "population accumulation" rather than an excessive population increase. Both push factors (earthquakes, floods, drought, negative characteristics of the place of residence, diseases, wars, persecution, injustice, low wages) and attractive factors (ensuring security and public order, positive characteristics of the place of residence) may have been effective in migration to Siirt city centre.

Towards the end of the 17th century, it is observed that there was a great loss of population. As a matter of fact, the population decreased to 204 in the first book and 198 in the next book at the end of the 17th century. The Jalali rebellions, which emerged towards the end of the 16th century and continued throughout the 17th century, had a significant effect on this decrease in population. Starting from the late 16th century and continuing throughout the 17th century, the Jalali revolts caused a great destruction in rural areas and one of the most important consequences of the Jalali terror was that the unprotected peasants, who were "retail and distraught", abandoned their homes and retreated to the mountains or joined the Jalali bandits. In the 17th century, the rural organisation, agricultural economy and settlement pattern in Anatolia suffered great destruction and it has been argued that at least half of the rural population was on the move. However, there are also views that the retail population refers to those with temporary residence who came to the city for work and employment.

Until the mid-17th century, it is known that many Assyrians and Armenians migrated to Aleppo due to the Jalali rebellions in Anatolia. As a matter of fact, there were 2,500 non-Muslims in Aleppo in 1640 and this population reached 5,391 in 1695. Migration to Aleppo took place from three regions. These were the Armenians in the villages of Eastern Anatolia, the Arabic-speaking Assyrians in the north of Iraq and Southeastern Anatolia, and the Arabic-speaking Greek Orthodox Christian peasants.

Another noteworthy point in the jizya books is that there are two groups of zimmi in Siirt. There are those who resided in Siirt permanently and a second group recorded as "retail". Not only Muslims but also non-Muslims took part in these rebellions. In the 1616 decree sent from Istanbul to the Sanjakbey of Siirt, there is information that non-Muslims living in Siirt disrupted public order, destroyed the Siirt castle, seized the cannons and ammunition in the castle and persecuted the Muslim people. In the 17th century, it is highly probable that the plague epidemic in Anatolia was also effective in the decrease of the population. It can be said that the plague epidemics in Anatolia were also effective in the decline of the population. In the 16th century, when the Ottoman Empire was politically,

militarily and administratively strong and the Safavid and Mughal empires were growing rapidly, the mobility between regions increased with the development of trade and communication networks. New trade centres were established thanks to newly built roads, bridges and caravanserais, and the movement of people and trade goods increased. This situation affected the course of infectious diseases and caused them to be seen more frequently than in previous periods and to spread more easily and to wider geographies. In 1570, the plague epidemic spread to Europe, North Africa and the Near East and reached the capital of the Ottoman Empire. The plague epidemic in Istanbul continued uninterrupted until the end of the century. The epidemic started to move from the centre of the empire to other regions. The plague epidemic in Istanbul reached its highest point between 1578, 1586, 1587, 1597 and 1599 and this situation continued after 1600. In the 16th and 17th centuries, plague epidemics began to occur at short intervals in almost every region of the Ottoman Empire. The plague epidemics in Thessaloniki, Cyprus, Erzurum, Manisa, Karaman and Erdel resulted in large human losses. There is no evidence of a plague epidemic in the Siirt kaza. However, it is not difficult to guess that measures were taken in Siirt against a widespread plague epidemic in Anatolia. As a matter of fact, the population of non-Muslims in Siirt decreased slightly during the plague epidemic between 1685-95.

Again, it is seen in the jizya books that the non-Muslims living in Siirt were economically middle class. No non-Muslims belonging to the rich class were encountered. The number of middling and poor people is quite high. When the non-Muslims living in Siirt are compared to those living in the other kaza's of Diyarbakır Province, it is seen that they have a smaller population.

When we compare the Siirt kaza with the other kazas of Diyarbakır, it is seen that the highest number of jizya collections were made in the Eğil accident. Compared to the other towns, Eğil is the closest to Diyarbakır. Even in the conditions of that day, there was a geographical proximity that could be travelled daily. Proximity to big cities provided great advantages in terms of security. Therefore, it is obvious that the advantages provided by trade and security significantly affected the amount and income of the non-Muslim population. Siirt has the least amount of jizya income after Çapakçur, Çıskı and Savur. It can be assumed that Siirt's geographical location in a mountainous region, its distance from Diyarbakır, and its location on important trade routes affected the non-Muslim population and the amount of jizya.

Giriş

Cizye, kelime olarak “*kâfi gelmek, karşılığını ödemek*” anlamına gelen cezâ mastarından türemiş olup İslam kaynaklarında tebaadan olan gayrimüslimlerin can ve mal güvenliklerinin kavuşturulması karşılığında ödedikleri verginin adıdır (Erkal, 1993, s. 42).

İslam hukukuna göre Müşrikler İslam dinini kabul etmek ya da öldürülmek şıklarından birine muhatap iken, ehl-i kitap bir dine mensup olanlar ise cizye vergisi ödemek suretiyle kendilerini, ailelerini ve mallarını emniyet altına alabilme imkânına sahiptiler. Bu vergiyi ödeyenler ibadet ve ayinlerini yerine getirme özgürlüklerinin yanında devlet otoritesinden himaye isteme hakkına da elde etmekteydiler. Cizye vergisi, gayrimüslimlerden fert başına tarh edilen bir vergidir. (Becker, 1979, s. 199,200). Nitekim İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim de Cizye vergisinin alınmasına yönelik emir Tevbe süresi 29. ayette açıkça görülmektedir¹.

¹ “Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın”. <https://kuran.diyabet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1264/29-ayet-tefsiri>

Cizye vergisinin tarihte nasıl ortaya çıktığı, menşei ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Corci Zeydan'a göre bu verginin kökeni İslam öncesine eski Yunan ve Roma dönemine kadar uzanmaktadır. Yunanlıların, Anadolu halkını Fenike saldırılarından korumak amacıyla cizye aldıkları, Romalıların da Fransa'nın Gol bölgesini aldıklarında yöredeki ahalden cizye tahsil ettikleri bilinmektedir. Ayrıca kelimenin aslının Farsça gezid sözcüğünden geldiğini ve bu kelimenin Arapçaya cizye şeklinde geçtiği kaydedilmiştir. Osmanlı hâkimiyetinden önce Balkanlarda yaşayan halkın krallarına da resm-i filori ya da başka adlarla vergi ödediği bilinmekteydi (Çağatay, 1947, s. 494).

Hız. Muhammed'in sağlığında İslam ülkelerinde yaşayan gayrimüslimler, Müslümanlığı kabul etmemeleri halinde kendilerine mali bir sorumluluk yüklenilmiş ve zimmi statüsünde yer almışlardır (Fayda, 2013, s. 428). Cizye ile ilgili ayetin indirilmesinden sonra 630 yılında gayrimüslimlerden cizye vergisi alınmıştır. Bu durum Halife Ömer ve Ali dönemlerinde devam etmiş ve Mecusilerden de cizye vergisi tahsil edilmiştir. (Erkal, 1993, s. 42)

Halife Ömer döneminde gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin miktarının belirlenmesinde gelir seviyesine göre bir kıstas getirilmiştir. Gayrimüslimler gelir durumlarına göre 3 sınıfa ayrılmıştır. Mali gücü iyi olanlar yani zenginler için her baş için 1 altın para ya da 4 dinar (48 dirhem gümüş) , orta hallilerden 2 dinar veya 24 dirhem gümüş, maddi durumu orta hallilerden daha düşük olanlardan 1 dinar yahut da 12 dirhem gümüş tahsil edilmeye başlandı. Osmanlı Devleti de benzeri bir sınıflandırmaya gitmiş maddi durumu iyi olanlardan âlâ, orta hallilerden evsât ve daha düşük gelire sahip olanları aşağı anlamındaki ednâ ifadesiyle nitelendirmiştir (Nedkoff, 1944, s. 608, 609).

Osmanlı Devleti müesseselerini oluştururken kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin geleneklerini, kurumlarını örnek almıştır. Vergi sistemini oluştururken de İslami gelenekleri ve bu geleneklerin usul ve esaslarını temel prensip olarak kabul etmiştir. Vergiler Örfî ve Şer'î olmak üzere iki ayrı kategoride sınıflanmıştı. Örfî vergiler hükümdarın tasarrufuyla ortaya konulurken, şer'î vergiler ise dini kaideler çerçevesinde oluşturulmuştu (Barkan, 1979:13,14; Tabakoğlu, 2007, s. 582, 584).

Osmanlı Devleti'nde cizye vergisini ifade etmek üzere 16. yüzyıla kadar genellikle haraç kelimesi kullanılmış ve ardından cizye, cizye-i şer'î şeklindeki kullanımı gittikçe yaygınlaşmıştır. Bazı belgelerde arazi haracından ayırmak maksadıyla cizye yerine "baş haracı" tabiri de kullanılmıştır. Bu vergiyi toplayanlara "harâcî" sonraları da "cizyedar" denilmiştir. Cizye vergisi, gayrimüslim ve zimmi statüsünde olup toprak sahibi olanlardan alınan vergidir. Osmanlı Devleti cizye gelirlerini korumak maksadıyla toprak sahibi olma ölçüsünü getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu fethettiği topraklarda geleneksel bir politika izleyerek kendinden önceki döneme ait baş vergilerini aynen kabul etmiş ve cizye adı altında birleştirmiştir (İnalçık, 1993, s. 45).

Cizye vergisi gayrimüslimlerin ödemek zorunda oldukları şer'î bir vergiydi ve nakit olarak tahsil edilmekteydi. Cizye vergileri doğrudan doğruya merkezi hazineye aktarılmaktaydı. Cizye tahsildarları önceleri doğrudan sultanın kulları genellikle de sipahi oğlanlarıydı. Bunlar yaptıkları iş için vergi yükümlülerinden bir ücret aldıkları için imtiyazlı durumdaydılar. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra cizye toplanması işi özel kişilere iltizama verilmeye başlanmıştır. Cizyeden muaf olma istisnai bir durumdur. Gayrimüslim bir ferdin cizyeden muaf tutulabilmesi için aktif askeri bir yükümlülüğü yerine getirmesi gerekmektedir (İnalçık, 2000, s. 107).

Osmanlı Devleti, topraklarında yaşayan erkek gayrimüslimlerden can, mal ve namuslarını, din ve diyanetlerini emniyet altına alma karşılığında fert başına yılda bir defa

nakit olarak cizye vergisi alınmaktaydı. Cizye mükellefi olmanın şartı harbe darbe kâr u kisbe kadir, 300 akçe bir gelire sahip olmak ve bunun yanında âkil ve baliğ olmaktı. Yaş kıstasına bakıldığında 14-15 yaş ile 70 yaş olarak kabul edilmekteydi. Din adamları, kadınlar, çocuklar, kör, felçli, düşkün olanlar bu vergiden muaftı. Cizye gelirleri doğrudan merkezi hazineye aktarılırdı. Fakat cizyenin tımar olarak tevcih edilmesi gibi kimi istisnai durumlarda ortaya çıkmıştı (Öztürk, 2010, s. 586).

Osmanlı vilayet kanunnamelerine göre zimmi statüdeki reayadan cizye vergisinin alınabilmesi için evinden, bağından, evi içindeki örtü ve döşek eşyasının dışında, koyun, keçi hububat ve şarap gibi mahsullerinden elde edeceği gelirin 300 akçeye tekabül etmesi gerekiyordu. Şayet bu gelir kendisinde bulunmuyorsa cizye vergisi alınmazdı (Çağatay, 1947, s. 494).

Tahrir Defterlerine Göre Gayrimüslimler

İnceleme dönemine ait cizye defterindeki bilgileri değerlendirmeden önce 16. yüzyıla ait Siirt sancağı tapu tahrir kayıtlarını incelemekte fayda vardır. Siirt 1514 Çaldıran Savaşı'ndan 2 yıl sonra 1516 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine katıldı (Uzunçarşılı, 1998, s. 263). Diyarbakir Eyaleti'nin dari yapılanmasında Siirt de bulunmuştur. Siirt, 1526 yılında Diyarbakir Eyaleti'ne bağlı kaza statüsündedir. 1568 yılında Diyarbakir'in idari yapılanmasında ise sancak statüsünde yer almıştı. Siirt'e ait 1526 tarihli (H. 932) icmal defteri ile 1568 tarihli (H.975) mufassal tapu tahrir defterinde gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır² (TTd. 998, s. 270, 271; BOA, TT.d. 1096, s. 227-246.)

16. yüzyıla ait tapu kayıtları incelendiğinde Siirt de gayrimüslim nüfusunun Ermeniler, Süryaniler ve Yahudilerden müteşekkil olduğu görülmektedir. 1526 yılı tapu kaydında Siirt nefsinde Süryaniler bulunmazken; Ermeni ve Yahudilerin iki ayrı cemaat halinde şekilde kaydedilmişti. Ermeniler 217 hane ve 74 mücerred iken Yahudiler ise 14 hane ve 4 mücerreden oluşmaktadır. Dolayısıyla Ermeni nüfusun 1.159, Yahudi nüfusun ise 74 ile nispeten düşük bir nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kırsal bölgedeki nüfusun da 558 olduğu düşünüldüğünde Siirt'te gayrimüslim tahmini nüfusun toplamda 1.791 olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır³. (TT.d.998, s. 227-246).

Siirt kazasına ait 1568 yılına ait mufassal tapu tahrir defterine göre şehir merkezinde Süryani, Ermeniler ve Yahudiler bulunmaktaydı. 1526 yılı ile 1568 yılı verileri mukayese edildiğinde Ermenilerin yüzde %7,5 oranında artış gösterdiği, Yahudilerde ise %110 gibi dikkat çeken bir nüfus artışının meydana geldiği görülmektedir. 1568 yılına ait tapu tahrir defterinde Süryaniler de iki ayrı cemaat halinde deftere kayıt edilmişti. Bu cemaatler *an cemaat-i Ya'kubi*⁴ ve *an cemaat-i Nasturi*⁵ şeklinde tapu kaydında ifade edilmişti.

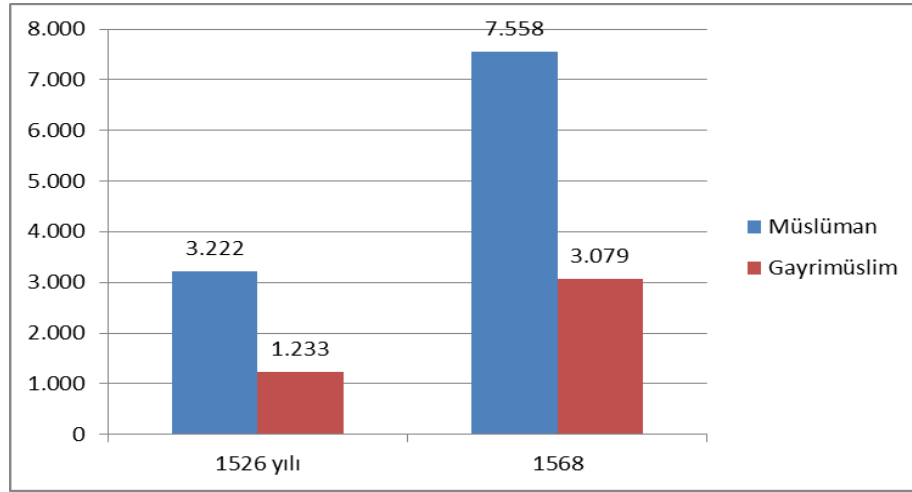
² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defter

³ BOA, TT.d. 998, s.227-246. Tapu tahrir kayıtlarında vergi yükümlüsü birim hane ve mücerred olarak adlandırılmıştır. Hane; ev, bina, ikametgâh ve aile gibi değişik anlamlara gelmekte olup hanenin kaç kişiden oluştuğu ile ilgili net bir bilgi yoktur. Bkz: (Göyünç, 1979: 331); Halil İncalcık ise hane; ev, aile ve vergi birimi olarak hane halkı şeklinde ifade etmiştir (İncalcık, 2000: 452). Vergi yükümlüsü olup evlenme çağına gelmiş bekâr erkekler de mücerred olarak kaydedilmiştir (Koç, 2014: 296). Ömer Lütfü Barkan hane sayısını 5 olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla yapılan çalışmada hane halkı 5 olarak kabul edilmiş ve mücerred sayısı da eklenerek tahmini bir nüfus ortaya konulmuştur (Barkan, 1953: 11)

⁴ Bizans İmparatoru Markianos döneminde 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili ile Doğu Hıristiyanlığı parçalanma sürecine girmişti. Süryani kilisesi iki yüzyıl süren kanlı mezhep mücadelesinin sonucunda yok olma tehlikesiyle karşılaştı. Süryani kilisesinin VI. Yüzyılın ortalarında yok olma sürecine girdiği bir dönemde; Bizans'ın Sasaniler Devleti ile girdiği savaşta Bizans'ın Doğu sınırı tehlikeye girmişti. Bizans İmparatorluğu Süryani kilisesini yeniden güçlendirilmesi fikrini ortaya attı. Yakub Burd'ono (Bar Addai) adlı bir piskoposun liderliğinde Süryani kilisesi güçlendirildi ve bu tarihten itibaren Ya'kubi Kilisesi diye anılmaya başlandı. Bkz: (Çelik, 2010: 176).

Ya'kubilerin Nasturi cemaatinden daha fazla olduğu görülmektedir. Her iki cemaatin 325 hane, 49 mücerreden oluştuğu dolayısıyla tahmini Süryani nüfusun 1.694 olduğu sonucu elde edilmektedir. Bu verilerin ışığında Siirt de en kalabalık gayrimüslim nüfusunu Süryanilerin oluşturduğu anlaşılmaktadır (TT.d.1096, s. 234-238). Süryanilerin Siirt kent merkezine nereden geldiği ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Siirt kırsalına bakıldığında Deyr Ğalib köyünün haricinde her hangi bir gayrimüslim köye de rastlanılmamıştır. Ancak 1526 yılı Siirt kırsalında 558 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Muhtemelen kırsal bölgede ikamet eden gayrimüslimler köyden şehir merkezine göç etmiş olmalıydı (TT.d. 1096, s. 234-238).

Grafik 1: Müslüman, Gayrimüslim Nüfus (1526- 1568)⁶

Yukarıdaki grafikten anlaşılacağı üzere 1526 ve 1568 yıllarında Müslümanlar gayrimüslimlerden fazlaydı. Fakat 1526 ve 1568 yıllarında Müslüman nüfusundaki artış % 134 iken gayrimüslim nüfus artışı % 149'dur. Gayrimüslimlerin 42 yıllık zaman diliminde nüfus artış hızının ise % 3,5 olduğu ve bu artış hızıyla Müslümanlardan daha fazla arttığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda Anadolu'daki şehirlerin doğal nüfus artış hızı yıllık %1 ile %1,5 bandında olduğu düşünüldüğünde, bu nüfus artış hızının Siirt şehir merkezine yapılmış göçlerden kaynaklandığı sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla Siirt kent merkezindeki nüfus artışını aşırı bir nüfus artışından ziyade "nüfus yığılması" şeklinde ifade etmek daha gerçekçi olacaktır. Siirt şehir merkezine yapılan göçlerde itici faktörlerle (depremler, sel, kuraklık, yaşadığı yerin olumsuz özellikleri, hastalıklar, savaşlar, zulüm, haksızlıklar, düşük ücretler), çekici faktörler (güvenlik ve asayişin sağlanması, yaşamak istediği yerin olumlu özellikleri gibi) etkili olmuş olabilir (Demir, 2015, s. 565-268). Nitekim Osmanlı yönetiminin Safevi hâkimiyetine son vererek bölgeye hâkim olması sonucu huzur ve güvenliğinin sağlanması ile birlikte bölgede nüfus artışı meydana gelmiştir⁷. Mehmet Öz ve Huricihan İslamoğlu'na göre Doğu Anadolu'nun Safevi tehlikesinden kurtulmasıyla birlikte istikrarlı bir döneme girmiş ve ardından Anadolu'nun orta ve kuzey bölgelerinden yapılan göçler bölgedeki nüfus artışında etkili olmuştur (Demir, 2009, s. 18).

Mukayese edebilmek kabilinden neredeyse aynı döneme ait olan yani 1518 yılında yapılan Diyarbekir tahririndeki bilgilere göre Amid nefsindeki gayrimüslimlere de bakmak gerekmektedir. Nitekim bu sayımda Amid merkezinde yaklaşık 13.260 kişi meskûndü. Bunlardan 7.118'i Müslümandı. Hristiyanlar 5.985 kişi idi ve 157 kişi de Yahudi idi. Yüzdesel olarak kentte % 54 Müslüman, % 45 Hristiyan ve % 1 oranında Yahudi'ye

⁵ Nestorius tarafından IV. yüzyılın ortalarında kurulan Hristiyanlığın bir mezhebidir (Aydın, 1998: 355).

⁶ (TTd. 998: 270, 271; TT.d. 1096: 227-246)

⁷ Vilayat-ı Şarkıyye'nin Osmanlı Devleti'ne iltihakı, Osmanlı tasarrufundaki idari statüsü ve bu süreç hakkında tafsilatlı bir değerlendirme için şu kaynağa bakılabilir: (Gümüş ve Ayhan, 2023: 20-43).

rastlanmaktaydı (Gümüş, 2014, s. 247). Dolayısıyla Siirt'teki Müslim-gayrimüslim mütakabiliyetinin eyalet merkezine benzer şekilde çok yakın olduğu sonucuna varılmaktadır. Ancak 1540 yılına gelindiğinde Diyarbakir'de yaşayan gayrimüslim nüfusta % 94 oranında büyük bir artış yaşanmış ve gayrimüslim nüfus 11.612'ye yükselmiştir. Müslüman nüfusun artış oranı ise %3,8 olmuştur. Müslüman nüfusun artış hızı gayrimüslümlere göre oldukça düşük kalmıştır. Nitekim 1540 yılında gayrimüslim nüfusun Müslümanları geçtiği görülmektedir (İlhan, 1992, s. 59,60).

19. yüzyılda Siirt kazasında Ermen, Keldani, Süryan, Protestan ve Yezidi gibi farklı farklı etnik ve mezheplere bağlı gayrimüslimler bulunmaktadı. 1846 yılında Siirt nefsinde bulunan 14 mahalleden Ayn Salib ve Yakubi Mahallelerinde sadece gayrimüslimler meskundu. Şeyh Halef Mahallesi'nde ise Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşamaktaydı. Geriye kalan 11 mahallede Müslümanlar yaşamaktaydı. 1846 yılında toplamda 737 erkek gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı (Ayhan, 2022, s. 314).

İnceleme Dönemine Ait Cizye Defterleri

Osmanlı Devleti'nin bir bölgeyi fethettikten sonra yaptığı ilk iş o bölgenin gelir kaynaklarını tespit etmek ve deftere kaydetmek olmuştur. Arazi tahrirlerinin amacı; reayayı yerel askeri sınıfların keyfi uygulamalarına ve suiistimallerine karşı korumak, bütün vergi kaynaklarını kaydedip değerlendirebilir hale getirmek, vergi kaçırmayı önlemek, vergi muafiyetlerini gözden geçirmek ve devletin gelirlerini arttırmak şeklinde özetlenebilir (İnalçık, 2000, s. 175).

Tahrir defterleri devletin gelirlerinin ve vergi mükellefiyetine tabi nüfusun tespiti amacıyla titizlikle vücuda getirilmişti. 15. ve 16. yüzyılları kapsayan 17. yüzyılda ise bazı örneklerinin görüldüğü bu defterlerden bölgede icra edilen ekonomik etkinlikler, insan kaynaklarının tespiti gibi önemli konularda önemli üretilebilmektedir. Klasik dönem tahrir geleneğinin bir uzantısı olan cizye ve avarız defterleri de 17. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kayıtlar, Osmanlı maliye bürokrasisinin değişik kalemlerince üretilmiştir. Tahrir, cizye ve avarız defterleri merkezi hazinenin gelir kaynaklarının tümünün tespitini hedefleyen, aynı bürokrasi ve sayım geleneğinden gelen farklı dönemlerde kaleme alınmış müteferrik ürünler olarak okuyucuların karşısına çıkmaktadır. Tahrir defterleri tımar sisteminin uygulandığı yerlerde merkezi hazineyi ilgilendiren çeşitli vergi kalemlerini ihtiva etmekteydi. Cizye ve avarız defterleri ise tek tek ya da gruplar halinde alındığından yalnızca bu nüfusla ilgili bilgiler içermekteydi. Dolayısıyla ekilebilir toprak büyüklüğü ve ürün miktarını gösteren tahrir defterlerinden farklılık arz etmekteydi (Özel, 2000, s. 40).

Cizye defterleri, Osmanlı Devleti'nin yerleşim birimlerinde bulunan vergi yükümlüsü gayrimüslim nüfusun gelirlerinin kayıt altına alındığı defterlerdi. (Gürhan, 2020, s. 162). Cizye varidatının 17. yüzyılda önemli bir gelir kalemi haline gelmesi üzerine Defterhâne-i Âmire'de 1570'lerden 1604- 1605 arasına kadar cizye gelirlerinin kontrolü maksadıyla "muhasabe-i cizye kalemi" oluşturulmuş ve kâtip sayısı artırılmıştır. Defterhanenin birçok bürosu kapatılırken, 17. yüzyılda cizye vergisi ziyadesiyle ilgili ek bir kalem oluşturuldu. Avarız vergilerinin sayımlarının yapılması ve toplanması için de mevkûfat kalemi genişletildi. (Öztürk, 2009, s. 96)

Geleneksel İslami bir vergi olan zimmet hukuku çerçevesinde buluş çağına ermiş erkek tüm gayrimüslim halktan şahıs başına toplanması gereken cizye vergisinin, zaman zaman hane başına ya da gruplar halinde toplandığı da olmuştur (Özel, 2000, s. 39).

Cizye tahsilinde ortaya çıkabilecek mükellefiyet yaşının tespiti de önemli bir problemdi. Nitekim bu dönemde doğanların, günümüzden farklı olarak nüfusa kaydedilmesi işlemi söz konusu değildi ve akabinde kendilerine verilebilecek bir nüfus hüviyetleri de yoktu.

Dolayısıyla 14 yaşına gelmiş bir vergi mükellefinin tespiti oldukça zordu. Bu sorunun çözümü için basit ve ilkel bir metot geliştirilmişti. Ünlü seyyah Tournefort seyahatnamesinde bu duruma dikkat çekmiş bir iple boyun ve kafa arasındaki gelişimin kıstas alınarak çözüme kavuşturulduğunu ifade etmiştir. Tournefort seyahatnamesinde durumu şu şekilde bildirmektedir: *cizye ödemesi gerekenleri saptamak için, bir iple boyun ölçüsü alınır; daha sonra ipin iki ucu ölçüsü alınan şahsın dişleri arasına konup ölçü tam iki katına çıkarılır; eğer baş ipe hiç değmeden bu ölçünün içinden geçiyorsa o şahsın ödemesi gerekir, eğer başı geçmiyorsa cizye vermez.* (Tournefort, 2013, s. 39).

Cizye vermekle mükellef olanların tahriri ilgili mahallin kadısı tarafından yerine getirilirdi. Hazırlanan deftere ise “defter-i cizye-i gebrân” denilirdi. Bu defterin iki kopyası hazırlanırdı. Biri hazinede, diğeri de beylerbeyliğin merkezinde saklanırdı (İnalçık, 1993, s. 46).

1691 yılına gelindiğinde cizye vergisinin toplanmasında önemli değişiklikler yapıldı. Çıkarılan fermanla cizye vergisinin hane esaslı tahsilinden vazgeçilerek fert başına yani belli bir yaşa gelmiş tüm gayrimüslimlerden toplanılması usulüne geçildi. Ayrıca, maktu sistem ile kimi muafiyetlerin kaldırılması da yürürlüğe girdi. Din adamları, elinde mülkü ya da kazancı olmayanlarda cizye mükellefi sayıldı. Başka bölgede bulunan yabancıların, yolcuların buldukları bölgede cizye ödeme usulü 1691 yılından sonrada devam etmiştir (İnalçık, 1993, s. 45).

Siirt kazasıyla ilgili 17. yüzyılın son dönemine ait iki cizye defteri bulunmaktadır. Bu bilgiler Diyarbakır Eyaleti dâhilindeki kaza ve sancakları havi defterde mündemiçtir. Bu iki defter Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri başkanlığı Osmanlı arşivinde Maliyeden Müdevver defter tasnifi içinde 3409 ve 3640 numaralı defterlerdir⁸. 3409 numaralı defterin tertip tarihinin 1690/91 (H.1102) yıllarına ait olduğu görülmektedir ki Padişah II. Ahmed’in cülûsuna denk gelmektedir. Defter toplamda 131 sayfadan oluşmaktadır. Siirt kazası cizye bilgileri mezkûr defterin 35 ve 38. sayfaları arasında yer almıştır. Defterin 35. sayfasında “*Defter oldur ki fermân-ı şerif-i âlişân minvâl üzere kefere taifesinin üzerine vaz ‘olan cizye-i kazâ nefsi-i Siird’de olan zimmiler*” şeklindeki ifadeyle başlamıştır. Defterin 38. sayfasında ise Siirt kazası cizye kadısı olan *es-Seyyid Bahr bin İbrahim’in* mührü göze çarpmaktadır. Bu defterde zimmilerin yaşadığı yerleşim yerleri, mahalle, köy ve mezra isimleri belirtilmiş ve hemen altında mükelleflerin fiziki görünümelerini tarif eden eşkâllerinden bahisler vardır. Ayrıca gayrimüslimlerin mali güçlerine göre ödemekle mükellef oldukları âlâ, evsâd ve ednâ vergi kategorilerinden hangisini ödemekle yükümlü olduğu da belirtilmiştir. Dolayısıyla 3409 numaralı defter sayesinde gayrimüslimlerin yaşadıkları yerler ile sosyo-ekonomik yapıları hakkında önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur⁹ (MAD. d. 3409, s. 35- 38).

Siirt kazasına dair bilgilerin yer aldığı ikinci defter 3640 numaralı 1694/95 (H. 1106) tarihli Diyarbakır Eyaleti Cizye Defteridir¹⁰. Defterin tertip tarihine bakıldığında, defterin Sultan II. Ahmed’in saltanatının sonuna ve II. Mustafa’nın iktidarının başlangıcına denk

⁸ 3409 numaralı defterin künyesi: “Sadır olan ol babdaki ferman-ı ali mucebince tanzim olunan defterine göre Diyarbakır eyaletinin Eğil, Çüngüş, Siird, Çermik, Savur, Tercil, Çapakçur, Hısn-ı Keyf (Hasankeyf), Hani, Siverek, Atak, Kulb, Mihrani kazaları ile kurasında meskûn olup 1102 senesine mahsus cizye itasıyla mükellef bulunan kefere taifesinin isimlerini ve eşkâliyle adedlerini, yekûnlarını ve tahsil olunan cizyeleri ihtiva eden Diyarbakır’ın cizye defteri. Her kaza defterinin ziri kadıları tarafından musaddaktır.” şeklinde kayıtlıdır.

⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defter Tasnifi.

¹⁰ 3640 numaralı defterin künyesi de “Diyarbakır eyaletinde nefsi-i Diyarbakır mahalleriyle civarında vaki karyelerde ve Harput, Mardin, Pertek, Mazgird, Çemişgezek, Atak, Siverek, Çüngüş, Ergani, Çiska, Mihrani, Çapakçur, Çermik, Silvan (Meyyafarikin / Mefarikin), Hani, Eğil, Akçekale (Esedin) Savur, Siird ve Hısn-ı Keyf (Hasankeyf) kazalarının muhtelif mahalle ve köylerinde sakin Hıristiyanların adlarını, adedlerini ve berat mucebince tahsil olunan cizyelerini ihtiva eden cizye defteri” şeklinde belirtilmiştir.

geldiği anlaşılmaktadır. Defter 199 sayfadan oluşmaktadır. Bu defterin 186 ve 187. sayfaları Siirt kazasına ayrılmıştır. 186. sayfanın başına “*Defter oldur ki 1106 senesinde Siirt kazasında vaki ehl-i zimmet keferelerinin cizyeleri beyanıdır*” şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Bu başlığın hemen altında şehir merkezinde (nefs-i şehir) bulunan gayrimüslimlerin isimleri belirtilmiştir. Fakat bu defterde gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle ya da köylerle ilgili bilgiler mevcut değildir. Ayrıca hangi vergi kategorisine tabi oldukları da belirtilmemiştir. Sadece gayrimüslimlerin isimlerine yer verilmiştir (MAD. d. 3409, s. 35- 38; BOA, MAD.d. 3640, s. 186-187).

Dikkat çeken diğer bir husus ise 16. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde Siirt’te bulunan gayrimüslimlerin hangi millet ve cemaate mensubiyeti kayıt altına alınmış iken 17. Yüzyılın sonlarına doğru tertip edilen her iki cizye defterinde bunu görmek mümkün olmamıştır. Dolayısıyla cizye defterlerinden Siirt’te bulunan Yahudi, Süryani ve Ermeni nüfus hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır (MAD. d. 3409, s. 35- 38; BOA, MAD.d. 3640, s. 186-187).

Tapu tahrir defterlerinde vergi yükümlüsü gayrimüslimler hane ve mücerred olarak ayrı ayrı belirtilmiştir. Aslında bu durum 1691 yılından önceki cizye defterlerinde de görmek mümkündür. Ancak 1691 yılında yapılan cizye reformuyla birlikte hane esasına dayalı vergi toplama usulünden vazgeçilmiştir. Çalışabilecek durumda olan evli ya da bekâr fark etmeksizin gayrimüslimlerin tümü vergi yükümlüsü kabul edilmiştir. Bilindiği üzere tahmini nüfusu elde etmek için daha önceden yapılan hesaplamalarda tahrirlerde yer alan her bir hane sayısı 5 kişiden müteşekkil kabul edilip mücerredler de eklenerek nüfus istatistiği elde edilmekteydi. Fakat kimi araştırmacılar 1691 yılından sonraki Cizye defterlerinde gayrimüslim nüfusun tespitinde farklı katsayıları esas almıştır (Öztürk, 2009, s. 105; Gürhan, 2020, s. 168). Nefer sayıları 2, 2,5 veya 3 şeklinde değerlendirilmiştir. Nitekim Doğan Yörük toplam gayrimüslim nüfusu tespitinde 2 veya 2,5 katsayısının kullanılması gerektiğini (Yörük, 2013, s. 449), Temel Öztürk ise vergi yükümlüsü nefer sayısının 3 ile çarpımının tahmini nüfusa ulaşmakta daha güvenilir olduğunu düşünmektedir. (Öztürk, 2009, s. 105). Oktay Özel de sanayi öncesi toplumlarda yetişkin erkek nüfusun toplam nüfusun 1/3’üne denk geldiğini ifade etmektedir (Özel, 2000, s. 45). Bu değerlendirmelerden hareketle çalışmada cizye defterinde bulunan nefer sayısının 3 ile çarpılarak tahmini gayrimüslim nüfusu elde etmenin daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

1690/91 (H.1102) yıllarına ait cizye defterine göre Siirt kazasında 68 gayrimüslim ferdin, 1694/95 (H. 1106) yılına ait cizye defterinde ise 66 ferdin vergi yükümlüsü olduğu anlaşılmaktadır. Tahmini nüfusu elde etmek için vergi yükümlüsü fert sayısı 3 ile çarpıldığında 1690/91 yıllarında Siirt kazasında 204 gayrimüslimin yaşadığı sonucuna ulaşılmaktadır. 1694/95 yıllarında tahmini gayrimüslim nüfusun ise 198 olduğu ve bir önceki deftere göre nüfusun azda olsa azaldığı görülmektedir (MAD. d. 3409, s. 35- 38; MAD.d. 3640, s. 186-187).

Cizye defterlerinde dikkat çeken diğer bir husus da Siirt kazasında iki zimmi gurubun bulunmasıdır. Siirt’te bulunan ve daimi surette ikamet edenler ile “perakende” olarak kayıt edilen ikinci bir grubun bulunmasıdır. Oktay Özel, 16. yüzyılın sonlarından başlayarak 17. yüzyıla yayılan Celali isyanlarının kırsal bölgelerde büyük bir tahribata neden olduğunu ve Celali terörünün yarattığı en önemli sonuçlarından birinin de “perakende ve perişan olmuş” korumasız köylünün yerlerini terk edip dağlara çekildiğini ya da Celali eşkıyalarına katıldığını ifade etmektedir. O’na göre 17. yüzyılda Anadolu kırsal organizasyonu tarım ekonomisi ve yerleşim düzeni büyük bir tahribata uğramış ve kırsal nüfusun en azından yarısı hareket halindeydi (Özel, 2000, s. 47). Ancak Oktay Özel’den farklı olarak perakende nüfusu bir iş ve çalışmak amacıyla şehre gelen geçici ikametgâha sahip olanlar için kullanıldığına yönelik görüşlerde vardır (Çoruh, 2020, s. 89; Eken, 2008, s. 294).

İnceleme döneme ait Cizye defterlerinde Siirt kazasında perakende nüfusu oluşturan vergi yükümlüsü gayrimüslimler de bulunmaktadır. 1690/91 (H.1102) yılına ait cizye defterine göre Siirt kazasında toplam 68 gayrimüslim ferdin 11'i perakende nüfusu oluşturmaktadır. 1694/95 (H. 1106) yılına ait cizye defterinde ise toplam 66 ferdin 15'i perakende nüfusu teşkil etmektedir. Siirt kazasında yerli gayrimüslimler ile iş ve çalışmak amacıyla geçici olarak gelen gayrimüslimler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: 1691-1695 Yılları Arasında Siirt Merkezinde Bulunan Tahmini Gayrimüslim Nüfus¹¹

Gayrimüslim	1691-1692 Yılı	1695-1696 Yılı
Yerli	57	51
Perakende	11	15
Toplam	68	66

Yukarıdaki tabloda toplam gayrimüslim nüfusun 1691 yılından 1695 yılına göre az da olsa azaldığı görülmektedir. Çalışmak amacıyla geçici olarak Siirt'e gelen perakende nüfus artarken, yerli gayrimüslim nüfus ise azalmıştır. 1691/92 yılına ait cizye defterinde iş bulmak ve çalışmak amacıyla Siirt'e gelen perakende nüfusun da Çıkska'dan¹² geldiği görülmektedir (MAD. d. 3409, s. 35- 38; BOA, MAD.d. 3640, s. 186-187).

1695/96 yılına ait Cizye defterinde ise perakende nüfusun nereden geldiği ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca gayrimüslimlerin sadece Beydar mahallesinde ikamet ettikleri belgeden anlaşılmaktadır. Beydar mahallesinin günümüzde Siirt merkezinde bulunan Alan Mahallesi karşılık geldiği düşünülmektedir. (MAD. d. 3409, s. 35- 38; BOA, MAD.d. 3640, s. 186-187).

Tablo 2: Siirt'te Yerli ve Perakende Tahmini Gayrimüslim Nüfus¹³

	1691-1692 Yılı	Yüzde (%)	1695-1696 Yılı	Yüzde (%)
Yerli	171	84	153	77
Perakende	33	16	45	23
Toplam Nüfus	204	100	198	100

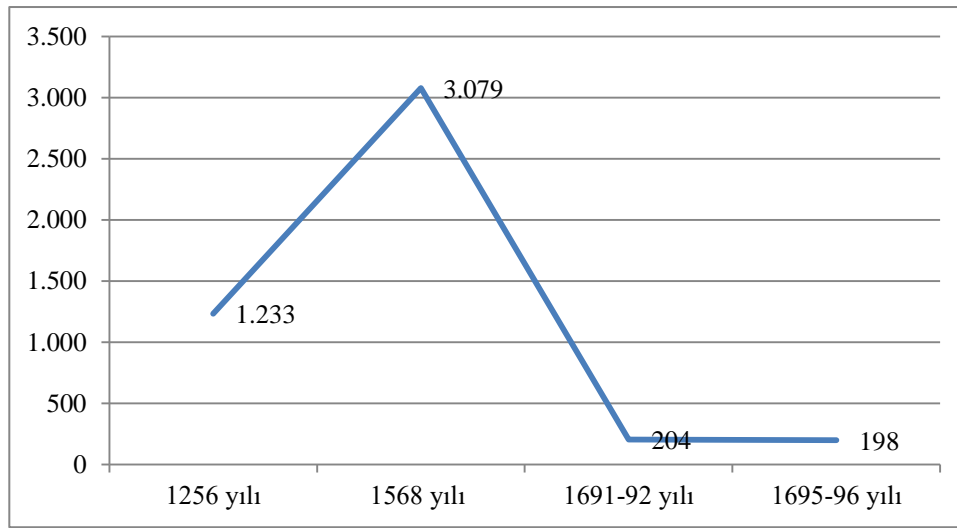
Tablo 2'de görüldüğü gibi Siirt şehir merkezinde 1691/92 yıllarında yerli gayrimüslim nüfus %84, perakende nüfus ise %16'dır. 1695/96 yıllarında yerli nüfusun %77'ye düştüğü, perakende nüfusun %23'e yükseldiği görülmektedir. Dolayısıyla Siirt'e iş bulmak ve çalışmak amacıyla geçici olarak gelen perakende nüfus artmıştır. Yerli gayrimüslim nüfus ise göç etmiştir.

Tapu tahrir kayıtları ile cizye defterleri karşılaştırıldığında 16. yüzyılda Siirt kazasında bulunan gayrimüslim nüfusun 17. yüzyıl sonlarına doğru ciddi bir şekilde azaldığı görülmektedir. Nitekim 1568 yılı tapu tahrir kayıtlarında gayrimüslim tahmini nüfusun 3.079 olduğunu yukarıda ifade edilmişti. Fakat bu nüfusun 1695/96 yılına ait Cizye defterlerine göre oldukça azaldığı görülmektedir. Aşağıdaki grafikte bu durum ele alınmıştır.

¹¹ BOA, MAD. d. 3409, s.35- 38; BOA, MAD.d. 3640, s. 186-187.

¹² Günümüzde Diyarbakır'ın Hani ilçesidir. Bkz: Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın NO: 26, Ankara 2017, s.328.

¹³ BOA, MAD. d. 3409, s.35- 38; BOA, MAD.d. 3640, s. 186-187.

Grafik 2: Siirt'te Yıllara Göre Tahmini Gayrimüslim Nüfus¹⁴

1568 yılı tapu tahrir kayıtları incelendiğinde Siirt'te tahmini gayrimüslim nüfusun 3.079 olduğu ve bu nüfusun 17. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir düşüş gösterdiği görülmektedir. Zikredilen tarihler arasında gayrimüslim nüfusun %93 oranında azaldığı ve adeta nüfusun buharlaştığı anlaşılmaktadır. Aradan 123 yıl gibi uzun bir dönem geçmiş olsa da bu nüfus kaybının nedenlerinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu nüfusun azalışında dönemin siyasi, iktisadi, sosyal durumu ile deprem, sel, yangın ve salgın hastalıklar gibi doğal afetler etkili olmuş olabilir. Ayrıca artan vergilerden bıkan gayrimüslim ahalinin ihtida etmiş olma olasılığı da mevcuttur (Lowry, 2005, s. 199,200).

Öncelikle Anadolu da dirlik ve düzenin kalmadığı ve etkileri uzun yıllar sürecek Celali isyanları üzerinde durmakta fayda vardır. 16. yüzyılın sonlarından başlayıp 17. yüzyıla yayılan devlet otoritesine karşı devletin resmi görevlileri tarafından yerine getirilen başkaldırıışlar Anadolu'yu adeta bir yangın yerine döndürmüştü. Bu dönemde fasılalarla devam eden Osmanlı- Avusturya ve Safevi savaşları merkezi hazinenin gelirlerini azaltmıştı. Artan savaş masraflarının karşılanması da kırsal kesimdeki halkın omuzlarına yüklenmişti. Vergi toplamaya memur resmi görevlilerin keyfi ve haksız uygulamaları da kırsal nüfusun hoşnutsuzluğuna başka bir şekilde sebep olmuştu. Bazı idareci sınıftan kimseler yüksek arpalıklar beklentisindeyken bunlara kavuşamayınca isyan yolunu seçmişti Sancakbeyliği beklentisindeyken merkezi otoriteye başkaldıran ve isyancı konumuna düşen çok sayıda örnek bulunmaktaydı. Ayrıca devletten Avusturya ile yapılan 1596 yılındaki Haçova savaşında firar eden yaklaşık 30.000 sipahinin Anadolu'daki celali eşkıyalarına katılmasıyla isyanların dozajı artmış ve asi beylerin gücü pekişmişti (Akdağ, 1995, s. 455-482; Acun, 2002, s. 1275-1298)

Osmanlı Arşiv kayıtlarında bilhassa mühimme defterlerinde Siirt kazasında eşkıyalık faaliyetlerine, cinayet, yağma ve gasp gibi suç teşkil eden olaylara rastlamak mümkündür. 15 Şubat 1616 tarihli mühimme kaydında Şehrizor beylerbeyi ve Cizre hükümeti mutasarrıfı olan Şeref Bey'in aşiretinden bazılarının Siirt kasabası ve köylerine çalışmak için vardıklarında zulüm ve rencide edilmemesi, para ve zahirelerinin gasp edilmemesine yönelik Siirt beyine hüküm gönderilmiş ve ikaz edilmiştir¹⁵ (MHM.d. 81, s. 147/ 322).

¹⁴ BOA, *TT.d.* 998, s.270, 271; BOA, *TT.d.* 1096, s. 227-246; BOA, *MAD. d.* 3409, s.35- 38; BOA, *MAD.d.* 3640, s. 186-187.

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyün Mühimme Defterleri.

9 Haziran 1616 tarihli Siirt sancakbeyine gönderilen diğer bir mühimme hükmünde ise Nasır oğlu Hüseyin ve Kalender oğlu Nasır ve Fakılı oğlu Hasan'ın Ekrâddan¹⁶ hırsız, haramzade ve şakiler olduğu ahalinin emval ve erzakını gasp ettikleri ve çevrelerinin hırsız ve fesat ehline yatak olduğu bildiriliyordu. Eşkıyaların yönetici kesimi de (ehl-i örf) yanına alarak fesat ve kötülük yaydıkları, ahalinin genelini "perakende ve perişan olduğu", yerleri, bağ ve bahçelerinin cebren zapt ve kendi tasarrufları altına aldıkları belgeden anlaşılmaktadır. Ayrıca eşkıyalar Mir Abbas'ı Cuma günü basıp dokuz nefer adamlarını yaralamış bir atını öldürmüştü. Cuma hutbesini okutmayıp Mir Abbas'a ve vilâyet ahalisine çeşitli hakaretlerde bulunmuşlardı. Merkezi hükümet, Siirt sancakbeyinden eşkıyanın haklarından gelinmesi firar etmeleri durumunda ise bulunarak mahkemeye çıkarılması ve üzerinden 15 yıl geçmeyen hususların teftiş edilmesi istenmekteydi (MHM.d. 81, s. 18/ 39).

Siirt kazasında eşkıyalık faaliyetlerine sadece Müslümanlar değil gayrimüslimlerinde katıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 9 Haziran 1616 tarihli Siirt Sancakbeyi Yunus Bey'e gönderilen hükümden bu durum anlaşılmaktadır. Yunus Bey, Siirt sancağında isyan çıkaran zimmilerin durumunu İstanbul'a bir mektupla bildirmişti. Bu mektubun içeriği ile ilgili bilgilere de mühimme kaydından ulaşmak mümkün olmuştur. Yunus Bey, İstanbul'a gönderdiği mektubunda Siirt merkezinde Şammas' oğlu Matran Keşiş, Hızır ve Abdullah oğlu ismindeki zimmilerin Mir Şeref'in vekilleri olduğu, vilâyetteki ahalinin bazıları hapsettiği, kanuna aykırı davranıp nice Müslümanı zorla getirdiğini, on seneden beri şehre hâkim olduklarını bildiriyordu. Mektupta; zimmilerin seyitleri, ulemayı ve halkı rencide ettiği, Müslümanları asıp küfür ve hakaretlerde buldukları, Müslümanların "aman Muhammed aşkına" dediklerinde ise "gelen Muhammed sizi kurtarsın" şeklinde cevap verdikleri anlatılmaktadır. Yunus Bey mektubunda, zimmilerin Müslümanlara ihanet ettikleri, ulema ve seyitlerin de bahsi geçen zimmilerden şikâyetçi oldukları ve Siirt kalesinin Osmanlı beylerinin eline geçmemesi için kaleyi yıkıp harap edip top ve cephanelerini bozup mühimmatın kayıtlarını da Mir Şeref'e gönderdiği ayrıca şehir ahalisine 100.000 gurus zarar verdiğini bildiriyordu. İstanbul'dan gönderilen emirde Siirt Sancakbeyi Yunus Bey'in zimmileri yakalayıp mahkemeye sevk etmesi, zimmilerin bulunamaması durumunda ise kefilleri konumunda olan Mir Hüseyin'e buldurulması ve şehirde 15 yıl içinde meydana gelen olayları teftiş etmesi istenmekteydi. (MHM.d. 81, s. 18/ 40). Mühimme kaydında görüldüğü üzere zimmilerin Siirt kazasında büyük bir tahribat yaptığı görülmektedir.

Anadolu'da görülen veba salgınlarının da nüfusun azalmasında etkili olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve idari bakımından güçlü olduğu, Safevi ve Babür imparatorluklarının hızla büyüdüğü 16. yüzyılda ticaret ve haberleşme ağlarının gelişmesiyle birlikte bölgeler arasındaki hareketlilik de artmıştı. Yeni yapılan yol, köprü ve kervansaraylar sayesinde yeni ticaret merkezleri oluşturulmuş, insan ve ticaret mallarının dolaşımı artmıştı. Bu durum bulaşıcı hastalıkların seyrini etkilemiş önceki dönemlere göre daha fazla görülmesine, daha kolay ve geniş coğrafyalara yayılmasına sebep olmuştu. (Varlık, 2011, s. 175). Veba salgını 1570 yılında Avrupa, Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'da kendisinin göstermiş ve Osmanlı Devleti'nin başkentine ulaşmıştı. İstanbul'daki veba salgını aralıksız bir şekilde yüzyılın sonuna değin devam etti. Salgın imparatorluğun merkezinden diğer bölgelere taşınmaya başladı. İstanbul'daki veba salgını 1578, 1586, 1587, 1597 ve 1599 yılları arasında en yüksek noktaya ulaştı ve bu durum 1600 yılından sonrada devam etti (Varlık, 2018, s. 34). 16 ve 17. yüzyıllarda veba salgını Osmanlı ülkesinin hemen hemen her bölgesinde kısa aralıklarla görülmeye başlanmıştı. Selanik, Kıbrıs, Erzurum, Manisa, Karaman ve Erdel'deki veba salgınlarında büyük miktarda insan kaybı yaşanmıştı. (Kılıç, 2021, s. 105). Salgın hastalıklar 17. yüzyılda özellikle de 1603, 1611-13, 1620-24, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-

¹⁶ Ekrâd: Kürtler.

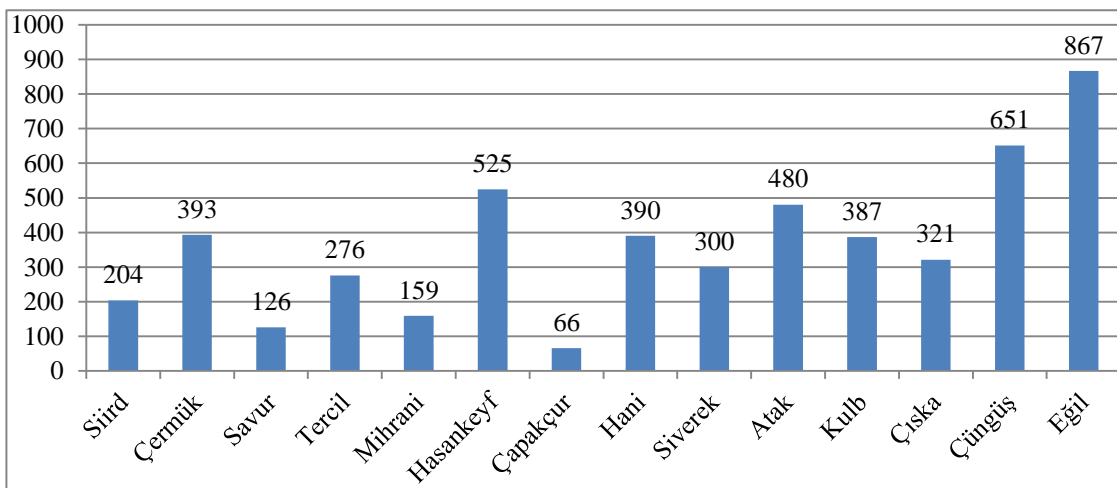
56, 1659-66, 1671- 80, 1685-95'te ve 1697'den 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam etti (Varlık, 2018, s. 34). Siirt kazasında bir veba salgınına işaret eden herhangi bir bulguya erişilememiştir. Ancak Anadolu'da yaygın bir veba salgınına karşı Siirt'te de önlemler alındığını tahmin etmek zor değildir. Nitekim 1685-95 yılları arasında görülen veba da Siirt de bulunan gayrimüslimlerin nüfusunda azda olsa bir düşüşe neden olmuştur (MAD. d. 3409, s. 35- 38; BOA, MAD.d. 3640, s. 186-187).

16. yüzyıla ait tapu tahrirlerinde Siirt kazasında gayrimüslim nüfusun arttığını fakat 17. yüzyılın sonuna doğru nüfusta büyük kayıplar yaşandığını belgelerden anlamak mümkündür. Bu nüfus azalmasında salgın hastalıkların yanında göç faktörünün de etkili olduğu düşünülebilir. Zira 17. yüzyılın ortalarına kadar Anadolu'da görülen Celali İsyanları sebebiyle birçok Süryani ve Ermeni'nin Halep'e göç ettiği bilinmektedir. Nitekim 1640 yılında Halep'te 2.500 gayrimüslim vardı ve bu nüfus 1695 yılında 5.391'e ulaşmıştı. Halep'e göç üç bölgeden gerçekleşmişti. Bu göçmenler, Doğu Anadolu Bölgesinin köylerinde meskûn bulunan Ermeniler, Irak'ın kuzeyi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Arapça konuşan Süryaniler ile Arapça konuşan Grek Ortodoks Hristiyan köylülerdi (Gürhan, 2020, s.172).

Siirt'te bulunan gayrimüslimler Cizye vergisi mükellefiyetinden kaçınmak amacıyla ihtida etmiş ya da kendisini vergiden muaf gösterecek başka yollara başvurmuş olabilir. 1691 yılında Köprülü Mustafa Paşa tarafından yürürlüğe konulan cizye reformuyla birlikte mükelleflerin hane sayısına göre belirlenmesi usulünden vazgeçilip nefer sayısına göre belirlenmesi esası getirildikten sonra 1692-93 yılı cizye kayıtlarında vergi yükümlülerinin sayısında artışların yaşandığı anlaşılmaktadır (Gürhan, 2020, s. 171). Fakat Siirt kazasına ait 1691-92 yılı gayrimüslim nüfus verisini 1695-96 yılıyla karşılaştırdığında nüfusun sadece % 3 oranında azaldığı ortadadır. Bu veriye dayanarak gayrimüslimlerin ihtida etmiş olma olasılığı oldukça zayıftır.

Cizye defterindeki kayıtlardan Siirt kazasında bulunan gayrimüslimleri Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı diğer kazalarda bulunan gayrimüslimlerle mukayese etmekte de mümkündür. Böylece Siirt'teki gayrimüslim nüfus yoğunluğunun ortaya konulması açısından bu verileri değerlendirmek mümkündür.

Grafik 3: Diyarbekir Kazalarında Tahmini Gayrimüslim Nüfus (1691-1692 yılı)¹⁷

Grafik 3'te Diyarbekir Eyaleti'nde en fazla tahmini nüfusun sırasıyla Eğil, Çüngüş, Hasankeyf ve Atak kazalarında olduğu görülmektedir. En az nüfusa sahip kazalar ise sırasıyla

¹⁷ BOA, MAD. d. 3409, s. 1-131.

Çapakçur, Savur, Mihrani ve Siirt'tir. Eğil'de gayrimüslim nüfusun fazla olmasında Eğil'in diğer kazalara göre Diyarbakır'a yakın olması nedeniyle ticaret ve güvenliğin bölgede nüfusun yoğunlaşmasında etkili olduğu kanaatine varılmaktadır.

Gayrimüslimlerin Ekonomik Durumları ve Ödedikleri Cizye Miktarı

Osmanlı Devletinde Şeyhülislam şer'i hukuka göre cizye vergisinin alınması ile ilgili fetvayı verirdi. Miktarının belirlenmesi ve ilanı da hükümdarın sorumluluğu altında olurdu. Cizye mükellefleri mali güçlerine göre âlâ, "evsât" ve "ednâ" şeklinde üç gruba ayrılmıştı. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir grupları nitelendirmişti. Cizye miktarları saf gümüş olarak 48, 24 ve 12 Şer'i dirhem olarak belirlenirken, altın rayici ise 4, 2 ve 1 Dinar şeklinde tespit edilmiştir. Cizye ödemeleri piyasadaki gümüş, altın veya nadiren de olsa tedavüldeki bakır para ile yapılırdı. Fakat 16. yüzyılın sonlarına kadar akçe ve daha sonra "para" birimi üzerinden tahsil edildi. Mali bunalımın yaşanmaya başladığı ve akçenin değerinin düştüğü dönemlerde cizye toplayıcılarına her yıl tedavüldeki paranın resmi değer ve miktarını gösteren fermanlar gönderildi. Ancak paranın resmi değeriyle piyasa değeri arasındaki farklılık vergi toplayıcıları ve vergi mükelleflerini karşı karşıya getirdi. Bunun üzerine hazine altın parayı kabul etti. Vergi toplayıcıları mükelleflerden aldıkları altını piyasada akçeye vererek hazineye teslim ediyordu. Ancak aradaki gümüş farkı kendilerine kalıyordu. Bu suistimalin önlenmesi için vergi toplayıcılarından mükelleflerden gümüş parayı da kabul etmeleri istendi. Halil İnalçık, Osmanlı gümüş parasına göre 1691- 1834 yılına kadar cizye vergisinin esedi guruş cinsinden şu şekilde ortaya koymuştur. (İnalçık, 1993, s.47).

Tablo 3: 1691'den 1834 Yılına Kadar Cizye Miktarları (Esedî Guruş)¹⁸

Yıllar	Âlâ	Evsât	Ednâ
1691	9	4,5	2,25
1696	10	5	2,25
1743	11	5,5	2,75
1804	12	6	3
1816	16	8	4
1824	24	12	6
1827	36	18	9
1834	60	30	15

İncelenen döneme ait 1691-92 yılına ait cizye defterinde Siirt'te bulunan gayrimüslimlerin gelirlerine göre evsât ve ednâ adı altında iki ayrı vergi kategorisine ayrıldığı görülmektedir. Maddî durumu iyi olanlardan alınan âlâ vergisine tabi nüfus ise yoktur. Dolayısıyla zengin bir gayrimüslim nüfustan söz edilemez. Defter göre Siirt'te orta halli olan gayrimüslim nüfus sayısı 11'dir. Ednâ denilen daha düşük gelir seviyesine sahip nefer sayısı ise 57'dir. Dolayısıyla Siirt'te bulunan gayrimüslimlerin büyük bir bölümünü fakir durumundaki vergi yükümlülerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çalışmak amacıyla dışardan Siirt'e gelen gayrimüslim perakende nüfusun tümü de ednâ vergisi ile yükümlü kılınmıştır. (MAD. d. 3409, s. 35- 38; Koçak, 2018, s. 234).

Tablo 3'te 1691 yılında evsât durumunda olan her bir gayrimüslimden tahsil edilen cizye miktarı 4,5 esedî guruştur. Dolayısıyla Siirt'te bulunan orta halli 11 evsât vergi yükümlüsü gayrimüslim devlete 49,5 guruş ödeme yapmıştır. Yine tablo 3'te 1691 yılında ednâ grubunda yer alan her bir gayrimüslime 2,25 guruş cizye ödeme yükümlülüğü getirilmiştir. Dolayısıyla Siirt'te bulunan fakir durumdaki 57 gayrimüslimden 128,25 guruş cizye vergisi tahsil edilmiştir. 1691 cizye reformundan önce hasta, kadın, çocuk, düşkün, fakir, malul ve din adamları cizye vergisinden muaf tutulmuştu. Bu tarihten sonra din

¹⁸ Tablonun hazırlanmasında istifade edilen kaynak: (İnalçık, 1993, s. 47)

adamları ve yaşlılardan da cizye vergisinin alındığı görülmektedir. Nitekim bu hususa dair bir örnekte Makdis veledi Simo(?) adındaki gayrimüslimin alçak boylu, aksakallı ve pir-i fâni olduğu belirtildikten sonra evsât vergisiyle yükümlü olduğu belirtilmiştir (MAD. d. 3409, s. 35- 38).

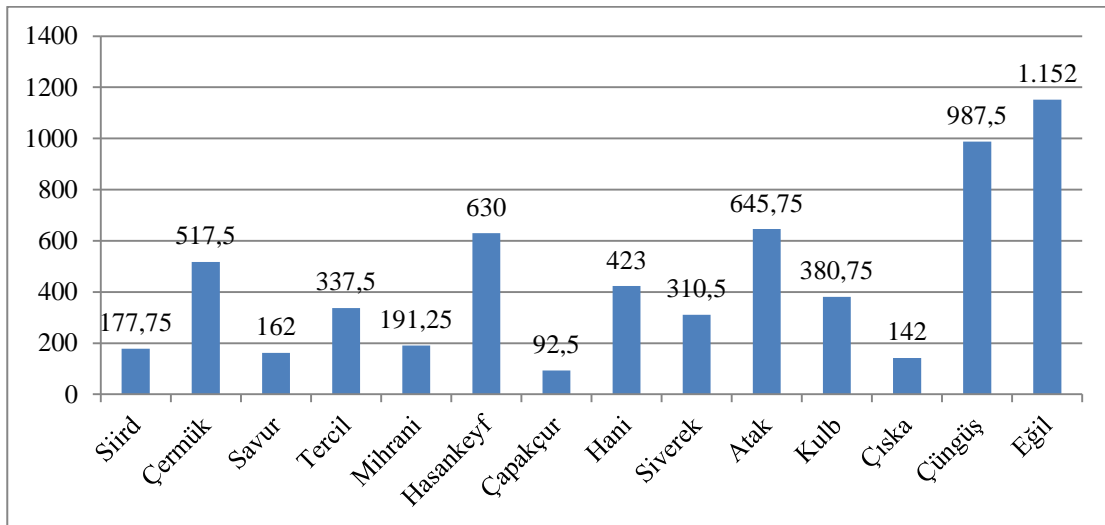
Siirt kazasında bulunan vergi yükümlüsü gayrimüslimlerin mali gücünü gösteren aşağıdaki tabloda Diyarbekir kazalarında bulunan diğer gayrimüslimlere de yer verilmiştir.

Tablo 4: Diyarbekir Kazalarında Bulunan Gayrimüslimlerin Cizye Mükellefleri (1691-1692 Yılı)¹⁹

Kaza İsmi	Âlâ	Evsâd	Ednâ
Siirt	-	11	57
Çermük	-	99	32
Savur	5	15	22
Tercil	8	34	50
Mihrani	2	26	25
Hasankeyf	-	105	70
Çapakçur	2	13	7
Hani	4	46	80
Siverek	-	38	62
Atak	10	97	53
Kulb	4	30	95
Çıska	5	43	59
Çüngüş	38	108	71
Eğil	31	130	128

Tablo 4'te Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı Siirt, Çermük, Hasankeyf ve Siverek kazalarında âlâ vergi yükümlüsü gayrimüslim sınıftan bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla bahsi geçen kazalarda zengin bir gayrimüslim topluluk yoktur. Ancak Çüngüş'te 38, Eğil'de 31 âlâ vergisi cizye mükellefi bulunmaktadır. Dolayısıyla bahsedilen yerlerdeki zengin gayrimüslim nüfusun diğer kazalara göre daha fazla olduğu görülmektedir. (MAD. d. 3409, s. 1-131).

Grafik 4: 1691/1692 Yılı Diyarbekir Kazalarında Gayrimüslim Nüfusun Ödediği Cizye Vergisi (Esedi Gurus)²⁰

¹⁹ BOA, MAD. d. 3409, s. 1-131.

²⁰ BOA, MAD. d. 3409, s. 1-131.

Grafik 4'te Cizye tahsilinin en fazla Eğil kazasında yapıldığı görülmektedir. Eğil, diğer kazalara göre Diyarbekir'e en yakın olanıdır. O günkü koşullarda bile günlük gidilip gelinecek bir coğrafi yakınlık söz konusudur. Büyük şehirlere yakınlık güvenlik anlamında büyük avantajlarda sağlamaktır. Dolayısıyla ticaret ve güvenliğin sağladığı avantajlar gayrimüslim nüfusun miktarını ve gelirlerini önemli ölçüde etkilediği aşikârdır. Siirt'in; Çapakçur, Çıkska ve Savur'dan sonra en az cizye gelinine sahip olduğu görülmektedir. Siirt'in coğrafi anlamda dağlık bir bölgede bulunması, Diyarbekir'e uzaklığı, önemli ticaret yollarına uzak kalması gayrimüslim nüfusu ve cizye miktarını etkilemiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti gayrimüslim halka sunulan güvenlik ve himaye karşılığında kendilerinden cizye adı altında bir vergiyle anılanları yükümlü kılmıştır. İmparatorluğun genelinde olduğu gibi Diyarbekir Eyaleti'ne tabi Siirt kazasında bulunan vergi yükümlüsü gayrimüslimlerde kayıt altına alınmıştır. Tapu tahrir kayıtları ile Cizye defterleri gayrimüslim nüfus hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

16. yüzyılda ait Siirt kazası ile ilgili tapu tahrirler incelendiğinde gayrimüslim nüfusun önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait 1526 yılı tapu kayıtları ile II. Selim dönemine ait tapu kayıtları incelendiğinde aradan geçen 42 yıllık zaman diliminde gayrimüslim nüfusun her yıl %3,5 oranında artış gösterdiği ve nüfusun 3.079'a yükseldiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslim nüfus kazadaki tüm nüfusun 1/3'üne denk gelmektedir. 16. yüzyılda Anadolu'daki şehirlerin doğal nüfus artış hızının yıllık %1 ile %1,5 bandında olduğu düşünüldüğünde, bu nüfus artışında Siirt'in başka bölgelerden göç alması etkili olmuştur. Ancak 17. yüzyıla ait cizye defteri incelendiğinde bu nüfusun büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Nitekim 1690/91 yılı cizye defterinde nüfusun 204'e, 1694/95 yılına ait cizye defterinde ise nüfusun 198'e düştüğü görülmektedir. 16. yüzyılın sonları 17. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Celali isyanları ile 17. yüzyılın neredeyse tamamında Anadolu'da kendini gösteren salgın hastalıklar bu nüfusun azalışında etkili olmuştur.

Anadolu'da baş gösteren Celali İsyanlarının Siirt kazasında da mevcut olduğu mühimme kayıtlarında görülmektedir. Bu isyanlarda sadece Müslimanlar değil bölgede yaşayan gayrimüslimlerde otoriteye başkaldırmıştır. Gayrimüslimlerin çıkarmış olduğu isyanların çok ciddi boyutta olduğu düşünülmektedir. 9 Haziran 1616 tarihinde Siirt Sancakbeyi Yunus Bey'e gönderilen mühimme hükmünden bu durum anlaşılmaktadır. Bu kayda göre Siirt'te yaşayan gayrimüslimler bölge halkına büyük zararlar vermiştir. 10 yıl süreyle Siirt'e hâkim olmuşlardır. Siirt Kalesi'nin Osmanlı beylerinin eline geçmemesi için yıkmışlardır. Kaledeki top ve mühimmata el koymuşlardı. Siirt halkına verdikleri maddi zararın toplamı da 100.000 guruşa ulaşmıştı.

Siirt kazasında nüfusun azalmasında etkili olan diğer bir faktör de 17. yüzyıl boyunca devam eden salgın hastalıklardır. Siirt kazasında bir veba salgınına işaret eden her hangi bir bulguya erişilememiştir. Ancak Anadolu'da yaygın görülen veba salgınının Siirt'i etkilemesi ihtimal dâhilindedir. 1685-95 yılları arasında Siirt de bulunan yerli gayrimüslim nüfusta azda olsa bir düşüş gerçekleşmiştir.

Siirt'te yaşayan gayrimüslimlerin bir kısmı da perakende olarak tabir edilen ve çalışmak amacıyla dışardan kente gelenlerlerden oluşmaktaydı. Siirt şehir merkezinde 1691/92 yıllarında yerli gayrimüslim nüfus %84, perakende nüfus ise %16'dır. 1695/96 yıllarında yerli nüfusun %77'ye düştüğü, perakende nüfusun ise %23'e yükseldiği görülmektedir. Bu nüfus Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı Çıkska kazasından gelmiştir. Perakende nüfus 1690/91 yılında %16'dan 1694/95 yılında ise %23'e yükselmişti.

Ekonomik durumlarına bakıldığında âlâ kategorisinde olan zengin bir gayrimüslim nüfus yoktu. Gayrimüslimlerin çoğu fakir yani ednâ kategorisinde yer almaktaydı. 1691/92 yılı cizye defterine göre Siirt'te orta hali olan gayrimüslim nüfus sayısı 11'dir. Ednâ dediğimiz daha düşük gelir seviyesine sahip nefer sayısı ise 57'dir. Dolayısıyla Siirt'te bulunan gayrimüslimlerin büyük bir bölümünü fakir durumundaki vergi yükümlüleri olduğu görülmektedir. Ayrıca çalışmak amacıyla dışardan Siirt'e gelen gayrimüslim perakende nüfusun tümü de ednâ vergisi ile yükümlü kılınmıştır. Siirt'te bulunan gayrimüslimlerin ekonomik durumlarını Diyarbakir'e bağlı diğer kazalarla karşılaştırdığımızda ise oldukça zayıf kalmaktadır. Etrafının dağlık olması, ana ticaret yollarından uzak kalması ekonomik durumu zayıflatmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynaklar

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri

No; 81.

Tapu Tahrir Defterleri

No; 998, 1096.

Maliyeden Müdevver Defter Tasnifi

No; 3409, 3640.

B. Araştırma ve İncelemeler

Acun, F. (2002). "Celâli isyanları (1591-1611)", *Türkler, C. IX*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 1275- 1298.

Aydın, M. (1998). "VI. mezhepler ve tarikatlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi, C.17*, İstanbul, s.353-358.

Ayhan, R. (2022). 19. yüzyılın ikinci yarısında Siird (1847-1900), Ankara: Gece Kitaplığı.

Barkan, Ö. L. (1979). "Avarız", *İslam Ansiklopedisi, C. II*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 13-18.

_____. (1953). "Tarihi ve demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi", *Türkiyat Mecmuası, C. X*, s. 1-25.

Becker, H.C. (1979). "Cizye", *İslam Ansiklopedisi, C. III*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 199-201.

Çağatay, N. (1947). "Osmanlı İmparatorluğunda reayadan alınan vergi ve resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. V, Sayı: 5*, Ankara, s. 483-511.

Çelik, M. (2010). Süryânîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi, C.38*, İstanbul, s. 175-178.

Çoruh, H. (2020). "Cizye tahrirlerine göre Antakya'da gayrimüslim cemaatler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V, Sayı: 1*, s. 74-124.

Demir, A. (2015). "15-16. yüzyıl göçlerinin Osmanlı iskân yapısına etkisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi, C.34, Sayı: 58*, s. 563-581.

_____. (2009). "Diyarbakır (Amid) şehir demografisine göçleri etkisi", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 50*, Ankara, s.15-30.

Eken, G. (2008). "19. Yüzyılda Kangal Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 23*, 2008, s. 263- 299.

Erkal, M. (1993). "Cizye", *TDV İslam Ansiklopedisi, C.VIII*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 42-45.

Fayda, M. (2013). "Zimmî", *TDV İslam Ansiklopedisi, C.44*, s. 428- 434.

Göyünç, N. (1979). "Hane deyimi hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C.32*, İstanbul, s.331-348.

Gümüş, E. ve Ayhan, R. (2023). *Osmanlı Devleti'nde bir Kürd aşireti: Aşiti*, Nubihar Yayınları, İstanbul.

- Gümüş, E. (2014). *18. yüzyılın ilk yarısında Amid Kazası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Gürhan, V. (2020). “17. yüzyılın sonunda Cizye defterlerine göre Diyarbakır (Amid) şehrinde gayrimüslimler (1691-1695)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. XII, Sayı: 1 (26), s. 159-193.
- İlhan, M. (1992). “XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrinin nüfusu ve vakıfları: 1518 ve 1540 tarihli tapu tahrir defterlerinden notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, Sayı: 27, Ankara, s. 45-113.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi*, C.I, İstanbul, s. 107.
- _____ (1993). “Cizye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 45-48.
- Joseph DE T. (2013). *Tournefort seyahatnamesi*, C. I, Çev. Ali Berktaş, Ed. Stefanos Yerasimos İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.
- Kılıç, O. (2021). *Mikrop, salgın ve toplum insanlığın ölümle imtihanı*, İstanbul.
- Koç, Ü. (2014). ” Pirlepe kırsalında nüfus- vergi bağlamında ekonomik refah düzeyinin tespiti ve gelir dağılımı üzerine bir deneme”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXIV, Sayı: 2, s. 295-310.
- Koçak, Z. (2018). “H. 1102 (M. 1690-1691) tarihli Diyarbakır eyaleti cizye defterinin tanıtımı ve tahlili”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.37, Sayı: 63, s.219- 266.
- Nedkoff, B. C. (1944). “Osmanlı İmparatorluğunda cizye (baş vergisi)”, *Belleten*, C. VIII, Sayı: 32, s.599-652.
- Özel, O. (2000). “Osmanlı demografi tarihi açısından avarız ve cizye defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s.33-50.
- Öztürk, M. (2010). “Osmanlı Devletinde vergilerin hayat standartlarıyla mukayesesi”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri- 2*, Elazığ, s.585-596.
- Öztürk, T. (2009). “XVIII. yüzyıl ilk yarısı trabzon sancağı nüfus tespitinde avarız ve cizye defterlerinin kullanılabilirliği”, *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. V, Sayı: 5, Trabzon, s. 93-112.
- Lowry, H. W. (2005). *Trabzon şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461- 1583*, Çev. Demet ve Heath Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı yer adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın NO: 26, Ankara.
- Tabakoğlu, A. (2007). “Resim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, s. 582-584.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi*, C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Varlık, N. (2011). “Tâun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, s. 175- 177.
- _____ (2018). “Osmanlılarda veba salgını”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 216, s.30-36.
- Yörük, D. (2013). “H.1259/ M.1843 tarihli cizye defterlerine göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler”, *Turkish Studies*, C. 8/ 11, Ankara, s.439-466.

C. İnternet Erişim Adresleri

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1264/29-ayet-tefsiri>